

УДК 008 (477)

Романенко І.С., Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Романенко Інна Станіславівна (1982 р.н.). Закінчила психологічний факультет Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького у 2004 р. Аспірантка кафедри новітньої історії ЧНУ. Коло наукових інтересів – питання культури та історії України кінця XIX – початку XX ст.

КОБЗАРСЬКЕ МИСТЕЦТВО НА ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ

Стаття присвячується справі вивчення життя і творчості українських кобзарів діячами всеросійських археологічних з'їздів. Розглядаються методика вивчення кобзарства як самотнього явища, заходи, спрямовані на його збереження і розвиток.

The article is dedicated to the affair of the exploration of life and creative work Ukrainian kobzars by personalities of archeological congresses. The methods of the exploration of original phenomenon, measures, aimed at its preservation and development are considered.

Сучасний розвиток історичної науки потребує переосмислення багатьох етапів вітчизняної історії та дослідження тих проблем, що раніше вважалися неактуальними. Сьогодні стало помітним зростання зацікавленості науковців і громадськості останнім періодом існування Російської імперії, окресленого хронологічними межами XIX–XX ст., простежується стійка тенденція поглиблення інтересу до минулого окремих регіонів, міст, конкретних пам'яток, маловивчених фактів, а також до імен діячів української науки, культури, громадського і просвітницького руху. Актуалізація ролі історико-культурної спадщини спонукає сучасних дослідників дедалі частіше звертатися до досвіду, набутого їх попередниками.

У 1865 р. в історії Російської імперії з ініціативи графа О.С. Уварова було започатковано проведення всеросійських археологічних з'їздів (далі – АЗ), які, за словами української дослідниці О. Каковкіної, “виникли як принципово нова і вдала форма об'єднання зусиль учених-істориків, археологів, етнографів, мистецтвознавців – у пошуку, дослідженні, введенні у науковий обіг пам'яток історії та культури” [1] і були чи не єдиною можливістю для ознайомлення та популяризації археологічних, історичних, етнографічних, археографічних, музеєзнавчих та пам'яткознав-

чих знань. Протягом 1865 – 1911 рр. відбулося 15 таких АЗ: 1 – 1869 р., м. Москва; 2 – 1871 р., м. Санкт-Петербург; 3 – 1874 р., м. Київ; 4 – 1877 р., м. Казань; 5 – 1881 р., м. Тифліс; 6 – 1884 р., м. Одеса; 7 – 1887 р., м. Ярославль; 8 – 1890 р., м. Москва; 9 – 1893 р., м. Вільно; 10 – 1896 р., м. Рига; 11 – 1 – 20 серпня 1899 р., м. Київ; 12 – 1902 р., м. Харків; 13 – 15 – 27 серпня 1905 р., м. Катеринослав; 14 – 1 – 15 серпня 1908 р., м. Чернігів; 15 – 1911, м. Новгород.

Головним результатом діяльності АЗ стали активізація досліджень з історії багатьох народів Російської імперії. Про це свідчить науковий доробок сучасних українських дослідників. Так, С. Заремба у статті “Археологічні з'їзди в Києві” [2] подолав догматичні штампи у висвітленні діяльності та результатів загальноросійських АЗ, залучив до наукового обігу нові історичні джерела, наголосив на ролі в їх організації та науковому доробку багатьох українських дослідників другої половини XIX ст.

Про активізацію інтересу до проблематики АЗ свідчать і наукові конференції, проведені в останні роки. Зокрема, на фоні інших варто відмітити Міжнародну наукову конференцію “Проблеми історії та археології України”, присвячену 100-річчю від дня проведення XII Архео-

логічного з'їзду в м. Харкові (25-26 жовтня 2002 р.). Серед низки доповідей українська проблематика стала предметом дослідження В. Кучеренко "Археологічні з'їзди та український культурно-освітній рух другої половини XIX – початку XX ст." [3], О. Павлової "XII Археологічний з'їзд і дослідження пам'яток мистецтва на Харківщині" [4] та багатьох інших.

Однак і далі залишається чимало питань, пов'язаних із розробкою цієї важливої складової української історії та науки. Серед них оцінка учасників АЗ ролі кобзарського мистецтва в історії та культурі українського народу. Для відповіді на це запитання вважаємо за доцільне розглянути основні моменти роботи АЗ щодо вивчення унікального мистецтва українців.

Вивчення джерельного матеріалу показало, що АЗ стали своєрідним каталізатором у справі вивчення життя та творчості народних співців. Перша згадка про виступи кобзарів на наукових з'їздах такого рівня належить до 1874 року, коли на III з'їзді перед його учасниками виступили українські кобзарі, зокрема О. Вересай [5; 6].

Потрібно зазначити, що ініціатива ознайомлення та дослідження з давнім українським кобзарським та лірницьким мистецтвом належала координуючому діяльності усіх АЗ Московському археологічному товариству, і зокрема Московському підготовчому комітету (далі – МПК) відповідного з'їзду. Так, на початку 1901 р. МПК XII АЗ звернувся до Харківського підготовчого комітету з пропозицією, щоб наукові товариства та земства вжили заходів стосовно не лише збирання (записування) народних пісень, а й вишукування коштів на їхнє видання. Мотивувалося це тим, що вироблений в Україні самобутній тип пісні зникає, як зникає народна пісня взагалі по всій території Російської імперії [7]. Дана пропозиція знайшла відгук у майбутніх учасників з'їзду, в першу чергу, у професорів українських університетів та аматорів дослідження старовини.

Особливо значущим заходом у вивченні в Україні етнографії, і зокрема кобзарського мистецтва, були розробка і застосування спеціальних етнографічних програм, анкет та опитувальників для роботи з їхніми результатами на археологічних з'їздах. Характерною особливістю методу анкетування стало залучення до збиральної роботи сільської інтелігенції. Для нас є важливим той факт, що серед низки інших питань анкетування передбачало збирання та записування (фіксацію) відомостей про бандуристів, лірників та їхній репертуар [8].

Науковим результатом у дослідженні кобзарства на території Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній України стали праці українських дослідників А. Лободи [9] та О. Левитського [10] про кобзаря М. Кравченка; Є. Кріста [11] та П. Тиховського [12] – про чисельність, умови життя та репертуар кобзарів і лірників; М. Сумцова [13; 14], С. Маслова [15] та

П. Петрова [16] – про репертуар українських лірників.

У праці П. Тиховського "Кобзари Харьковской губернии" містяться важливі біографічні дані про 62-річного кобзаря Гната Гончаренка. Під час роботи дослідника в районі Харкова він кілька разів зустрічався із цим кобзарем. За свідченням П. Тиховського, Г. Гончаренко був розсудливою та діловою людиною. Він дуже добре грав як серйозні, так і жартівливі п'єси й танці, а також виразно співав. Г. Гончаренко, зауважував збирач, наголошував на моральному аспекті дум та пісень. Особливо значущими в репертуарі кобзаря були такі думи: "Олексій Попович", "Бідна вдова і три сини", "Сестра і брат", "Про правду" ("Немає в світі правди"). Водночас суто історичні думи були відсутні в репертуарі співця. П. Тиховський звернув увагу і на той факт, що, виконуючи пісні, Г. Гончаренко вводив у тексти русизми. Можливо, зазначав збирач, "перед господами" співець інколи пристосовувався до панської мови, бо, диктуючи, окремі слова він вимовляв не так, як під час співу. Не відкидав П. Тиховський і припущення, що русизми в думках – наслідок їхнього тяжіння до високого книжного стилю [17].

Окрім Г. Гончаренка, П. Тиховський зустрічався також і з іншими співцями: Ерастом Удянським (учнем Г. Гончаренка), Миколою Демченком, Никифором Соломахою та іншими. У січні 1902 р. із тим же Г. Гончаренком спілкувався студент медичного факультету Харківського університету Є. Кріст, який, за дорученням Харківського підготовчого комітету до XII АЗ, збирав відомості про харківських кобзарів та лірників [18]. Окрім Г. Гончаренка, Є. Кріст додатково спілкувався також і з іншими кобзарями – Петром Древкіним, Остапом Бутенком, Іваном Нетесою, Павлом Калібергою, Яковом Богішенком та Іваном Зозулею.

Згідно із свідченнями кобзарів, усі вони навчалися у старців-сліпців, сприймаючи музичний матеріал на слух. Термін навчання тривав від 2 до 4 років. Учитель одягав і взував свого учня, за що останній віддавав йому свій заробіток. Серед учителів було поширене правило: "передавай не все, чим сам володієш". Саме тому кобзарі, не задовольняючись такою ситуацією, переймали музичний матеріал не лише один у одного, але і з вуст сільського населення України. Закінчивши навчання, кобзарі залишали своїх учителів і розпочинали самостійні мандри по селах та ярмарках. До міст, за спостереженням українських дослідників, вони заходили дуже рідко, а якщо і заходили, то намагались співати без кобзи чи бандури, щоб не потрапити до поліції. На думку Є. Кріста, таке становище для нього було незрозумілим. Дослідник зауважував: "Чому це відбувається саме так, для мене залишається загадкою, і тим більше це незрозуміло, оскільки жебраки шастають Харковом без перешкод, а покликати

до себе додому бандуриста дуже часто видається неможливим через побоювання поліції” [19].

З метою ознайомлення науковців зі старовинними мотивами українських дум у виконанні народних співців за ініціативою Г. Хоткевича організатори XII з'їзду влаштували сенсаційні для свого часу кобзарські концерти, тобто запросили з виступами у серпні 1902 р. на засідання секції “Історико-географічних та етнографічних старожитностей” відомих на той час кобзарів, лірників та “троїстих музик”: Ларивонта з Харківської губернії, Терентія Пархоменка – кобзаря із Сосницького повіту Чернігівської губернії [20; 21; 22], Михайла Кравченка – кобзаря із села Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії [23], Івана Кучеренка з Харківської губернії, Самсона Веселого та Івана Нетесу, Петра Дрвченка, “сліпого співака” Павла, Івана Зо-зулю, Павла Гащенко, Степана Артемовича Пасюгу. Їхні виступи було розподілено на три відділення:

- історичне – “Дума про вдову та трьох синів”, “Пісня про Морозенка”, “Дума про трьох самарських братів”, “Дума про Хмельницького та Барабаша”, “Дума про бурю на Чорному морі”, “Дума про Олексія Поповича”, Дума про Степана з “Невільника”, “Пісня про руйнування Січі”;
- релігійно-моральне та побутове – Псалми Сквороди, Псалм “Ангели душу пробуджують”, “Про правду”, колядка “Бачить Бог, бачить творець”, чумацька пісня “Ой із-за гори стовпом дими (весілля)”, “Ой попід лісом бита дороженька”, весільні пісні, “І шумить і гуде”, “Ой за гаєм-гаєм”;
- гумористичне й сатиричне – “Про попаддю”, “Кисіль”, “Міщанка”, “Дворянка”, “Чечітка”, “Забіліли сніги” і “Скину кужіль на полицю”, “Дудочка”, “Горлиця”, “Гречаники” та ін. [24].

Високо оцінили делегати з'їзду виступ на цьому концерті кобзаря Гната Тихоновича Гончаренка. У його виконанні пролунали думи “Про вдову”, “Про Олексія Поповича”, “Про сестру і брата” [25].

Традиція виступів кобзарів на наукових форумах успішно була продовжена і на XIII АЗ. На ньому на честь 35-річчя наукової діяльності В.Б. Антоновича було організовано концерт, на якому виступили кобзарі з Полтави та Чернігова [26].

Факти організації виступів кобзарів на засіданнях наукових форумів, з одного боку, яскраво ілюструють наукову зацікавленість дослідників у вивченні своєрідного співочого мистецтва, з іншого, – опосередковано можуть свідчити про наявність українофільських тенденцій серед окремих делегатів з'їздів. Цей факт є показовим з огляду на те, що у 1870-х роках російський уряд, забороняючи жебрацтво, включив до переліку

злидених і кобзарів та лірників, хоча вони і не були такими. Ця заборона не дозволяла їм з'являтися у великих містах, вільно співати та грати на ярмарках тощо. Голова з'їзду (засідання) особисто ніс відповідальність за перебування в середовищі науковців народного співця-музиканта.

Організація таких співочих концертів знайшла відгомін і в середовищі інших наукових зібрань, наприклад історичних товариств. Адже дійсні члени наукових осередків (товариств, комісій, комітетів) постійно запрошувались взяти участь у роботі АЗ в ролі делегатів. Так, на засіданнях наукових товариств співці виконували думи на родинно-побутові теми, а з історично-героїчних – лише ті, які набували моралістичного забарвлення (“Дума про Морозенка”, “Дума про трьох братів”, “Про смерть козака-бандуриста”, “Про Іллю Муромця та Солов'я-розбійника”, “Про Микулу Селяниновича та Вольгу Всеславовича”, “Про Добриню Микитича”. Як правило, перед таким виступом хтось зі членів відповідного Товариства знайомив присутніх з історією походження та особливостями українських дум, інформував про сучасний стан та життя сліпців-бандуристів. Згідно із звітами університетських історичних товариств, присутні на засіданнях слухали такі співи “з великим інтересом, і виконавець був нагороджений оплесками” [27].

Таким чином, у другій половині XIX ст. в середовищі наукової інтелігенції Російської імперії, до якої належали й українські археологи, історики, етнографи, була звернена увага на співоче мистецтво українських кобзарів, лірників та бандуристів. Графу Сергію Уварову, а після його смерті графині Парасці Уваровій, як голові МАТ, вдалося отримати згоду від відповідних державних органів на офіційне вивчення унікального явища в Україні. Комплекс дій полягав у такому:

- розробка спеціальних програм-опитувальників, в яких містилися питання щодо фіксації етнографічних особливостей населення українських територій, в тому числі й кобзарського мистецтва, дані з яких ставали джерельною основою для наукових робіт;
- доповіді й обговорення на засіданнях з'їзду матеріалів про історію, умови навчання, переміщення, репертуар кобзарів, лірників та бандуристів;
- публікація на сторінках офіційних загальноросійських видань – “Трудах” археологічних з'їздів, “Сборниках” Харківського історико-філологічного товариства та інших наукових робіт, присвячених кобзарському мистецтву зі зверненням уваги на особистість виконавця.

Позитивним наслідком ознайомлення делегатів АЗ з представниками українського кобзарського мистецтва, прослуховуванням їхнього репертуару стало таке: по-перше – з'явилася так звана “престижна” тенденція запрошувати на

засідання наукових об'єднань народних співаків, внаслідок чого наукова громада отримувала змогу більш тісного інформаційного контакту; по-друге – виникло зацікавлення у глибшому вивченні такого унікального виду народного мистецтва.

Опрацювання матеріалів АЗ, в першу чергу, пленарних та секційних, дає нам право стверджувати, що їхні учасники широко перейнялися долею як самих кобзарів, так і їхнього мистецтва. На переконання харківського дослідника В. Фрадкіна, “Археологічні з'їзди стали громадською трибуною захисту кобзарів і лірників від

свавілля влади” [28] і дали поштовх вивченню їхнього репертуару на території України. Саме на археологічних з'їздах було порушене питання про необхідність збереження виконавчої техніки кобзарів та бандуристів шляхом створення для них спеціальної музичної школи, яка, з одного боку, повинна була зберігати найкращі зразки їхніх пісень та мелодій, а з іншого – вдосконалювати їхню виконавчу техніку.

У подальшому варто звернути увагу на інші етнографічні особливості населення України, які потрапили в поле зору учасників загальноросійських археологічних з'їздів.

Література

1. Каковкіна О.М. Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01. – Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 1.
2. Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874-1899) // Київська старовина (далі – КС). – 1995. – № 3. – С. 65 – 72.
3. Кучеренко А.А. Археологічні з'їзди та український культурно-освітній рух другої половини XIX – початку XX ст. // Проблеми історії та археології України: Зб. мат. Міжнарод. наук. конф. до 100-річчя XII Археол. з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. – Х., 2003. – С. 158-159.
4. Павлова О.Г. XII Археологічний з'їзд і дослідження пам'яток мистецтва на Харківщині // Проблеми історії та археології України: Зб. мат. Міжнарод. наук. конф. до 100-річчя XII Археол. з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. – Х., 2003. – С. 205-208.
5. Сарбей В.Г. Національне відродження України. Україна крізь віки. – Т. 9. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – С. 196-197.
6. Остап Вересай. Некролог // КС. – 1890. – № 7. – С. 132.
7. Кардан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. – К.: “Музична Україна”, 1980. – С. 22.
8. Отчет о деятельности Историко-филологического общества за 1878 – 83 гг. // Харьковский календарь на 1884 г. – Х., 1883. – С. 311.
9. Лобода А.М. О кобзарі М.С. Кравченко // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – К., 1906. – Кн. 19. – Вып. II. – Отд. I. – С. 50.
10. Левицкий О.И. Объяснение к исполнению дум кобзарем М.С. Кравченко // ЧИОНЛ. – К., 1906. – Кн. 19. – Вып. II. – Отд. I. – С. 50.
11. Крист Е. Кобзари и лирники Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества (далі – СХИФО). – Х., 1902. – Т. 13. – С. 121-133.
12. Тиховский П. Кобзари Харьковской губернии // СХИФО. – Х., 1902. – Т. 13. – С. 135-138.
13. Сумцов Н.Ф. О старьях Е.И. Криста: “Сведения о бандуристах и лирниках”, “Дальнейшие исследования о кобзарях и лирниках Харьковской губернии”, “О влиянии отношения бандуристов между собой на взаимное обучение” // СХИФО. – Х., 1905. – Т. 16. – С. XVI.
14. Сумцов Н.Ф. Т.М. Пархоменко // Вестник Харьковского Историко-филологического общества. – Х., 1911. – Вып. I. – С. 43-45.
15. Маслов С. Лирники Полтавской и Черниговской губерний // СХИФО. – Х., 1902. – Т. 13. – С. 217-226.
16. Петров П.Е. К репертуарам лирников // Сборник Нежинского Историко-филологического общества (далі – СНИФО). – Нежин, 1914. – Т. 9. – С. 1-20.
17. Тиховский П. Вказ. праця. – С. 137.
18. Крист Е. Вказ. праця. – С. 125-126.
19. Ibid. – С. 122.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 2017. – Оп. 1. – Спр. 378. – Арк. 22.
21. Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете (204 – 221 заседания). – Одесса: Экономическая типография, 1908. – С. 12.
22. Протоколы заседаний Общества с 28 февраля 1900 по 22 ноября 1902 // СИФОНИ. – Нежин, 1903. – Т. IV. – Отд. I. – С. 23.
23. Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца с 27-го октября 1905 г. по 19-е марта 1906 г. // ЧИОНЛ. – К., 1907. – Кн. 19. – Вып. III. – Отд. I. – С. 54.
24. Известия XII Археологического съезда в Харькове 15-27 августа 1902 г. – Х., 1902. – С. 82-83.
25. Назаренко В.Ю. Харьковское историко-филологическое общество. Вопросы литературоведения. – Х.: АО “Бизнес-Информ”, 1999. – С. 108.
26. Археологический съезд в Екатеринославе // Этнографическое обозрение. – 1905. – № 2 – 3. – С. 300.
27. Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете (204-221 заседания). – Одесса: Экономическая типография, 1908. – С. 12.

28. Фрадкін В. Спадщина Миколи Сумцова // Сумцов М.Ф. Слобожани. Історико-етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова. – Х., 2002. – С. 273.

Надійшла до редколегії 24.11.2007 р.